

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

M. KAŞĞARININ «DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK» ƏSƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01- Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ramil Saməddin oğlu Zeynalov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

SUMQAYIT- 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

Rəsmi opponətlər:

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sadıqova Sayalı Allahverdi qızı

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Hüseynova Həcər Emin qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Növrüzova Nuridə Səməd qızı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri:

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

Handwritten signature in blue ink, likely of the scientific seminar chair, İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov.

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Türk dillərinin tarixi sintaksisi digər sahələr ilə müqayisədə az öyrənilsə də, son illər bu sahə ilə bağlı da müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusən, N.Nəcəyeva və B.Serebrennikovun müəllifləri olduğu “Türk dillərinin müqəyisəli-tarixi qrammatikası (sintaksis)” (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (синтаксис))¹, Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin sintaksisi”², Q.Kazımovun “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi”³, M.Musayevin “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi”⁴ və s. əsərləri bu sahədə yazılmış sanballı işlər sırasında saymaq olar. Bununla belə, tarixi sintaksis türkologiyada ən az tədqiq olunan sahələrdən sayılır. Bu mənada M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə aparılan digər işlər üçün də təkan ola bilər. Nəzərə alsaq ki, indiyə qədər dilçiliyimizdə bu istiqamətdə – M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində, demək olar ki, heç bir iş görülməmişdir. Doğrudur, müstəqillik illərində bir çox sahələrdə olduğu kimi, dil tarixi istiqamətində görülən işlər də artmış, bu mənada M.Kaşğari ilə də bağlı kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmışdır. Əlbəttə, bu işlərin əsasında R.Əsgərin “Divan”ın azərbaycanca nəşri durur. Məhz bu əsərin nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində M.Kaşğariyə olan maraq artdı və bu sahədə bir sıra tədqiqat işləri yazıldı. Fikrimizcə, hələ də yazılacaq və bu dəyərli əsərə dilçiliyimizdə döənə-döənə qayədılacaqdır. Çünki Mahmud Kaşğari və onun bu dəyərli əsəri nəinki Azərbaycan dilinin, eyni zamanda bütövlükdə türk dillərinin tarixinin araşdırılması üçün

¹ Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Синтаксис). - М., Наука: -1986. - 285 с.

² Рəcəбли Ə. Ə. Göytürk dilinin sintaksisi. - Bakı: Nurlan, - 2003. - 634 s.

³ Kazımov Q. Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - 176 s.

⁴ Musayev M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. - Bakı: Kitab aləmi, - 2010, - 403 s.

ən qədim və dəyərli mənbələrdən biridir. T.Hacıyev bu barədə danışarkən haqlı olaraq yazır: *“Divanü lüğət-it türk” min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir*”⁵. Bu fikirlər, şübhəsiz, deyilənləri bir daha təsdiqləyir ki, *“Divanü lüğət-it türk”* əsərinin tədqiqi dilçiliyimizin inkişafı, o cümlədən, türkoloji dilçiliyin inkişafı üçün yeni bir səhifə açır.

Türk dillərinin tarixi sintaksisinin tanınmış tədqiqatçılarından olan N.Hacıyeva və B.Serebrennikov türk dillərinin tarixindən danışarkən yazırlar: *“Bir çox türkoloqlar sintaksisi tipoloji bütöv kimi nəzərdən keçirir, amma müasir türk dillərində ən azı üç sintaktik tip vardır: qədim türk, keçici və hind-Avropa və ya, daha dəqiq türk hind-Avropa”* ⁶. Bu kontekstdən M.Kaşğarının dövründəki ümumtürk dilinin sintaksisinin tədqiqi həm də türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixən inkişafını izləmək üçün əhmiyyətli material verir. N.Xudiyev T.Hacıyevə istinadən yazır: *“...Ümumiyyətlə belə bir mülahizə mövcuddur ki, ədəbi dilin sintaksisinin inkişaf səviyyəsi ən çox xalqın intellektual tərəqqisi, danışq dili sintaksisinin inkişafı isə, hər şeydən əvvəl, kollektivin adət-ənənələri, etnik təkamülü ilə mütənasibdir”*⁷. Nəzərə alsaq ki, M.Kaşğarının əsərlərində işlənən atalar sözləri və məsəllər xalq danışığından götürülüb, deməli, bu misallarda etnik təkamül görə bilirik. Etnik təkamül isə eyni zamanda, heç şübhəsiz, dilin də təkamülü deməkdir. Deməli, dil tarixinin tədqiqi eyni zamanda dilin tarixi tərəqqisinin tədqiqidir. Baxmayaraq ki, türk dillərinin tarixi tədqiqi onun lap qədimdən artıq formalaşdığını deməyə əsas verir. Bu özünü sintaktik quruluşda da göstərir. Məsələn, *“Kitabi - Dədə Qorqud”* dastanının sintaktik quruluşundan bəhs edərkən Q.Kazımov yazır: *“Dədə Qorqud” dilinin sintaksisi elə kamil*

⁵ Hacıyev T.İ. “Divanü lüğət-it türk” 4 cildə, I hissə, redaktordan,- Bakı: Ozan, - 2006, - s.7

⁶ Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Синтаксис) - М., Наука, - 1986, - с. 285

⁷ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. - Ankara, -1997, -s.492

formadır ki, keçən 1500 ilin ərzində söz birləşməsi və cümlə strukturunda əsaslı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bütün yeniliklər təkmilləşmə, zənginləşmə və səlisləşmə istiqamətində olmuşdur. Sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələndirilməsi texnikası yalnız təkmilləşmə, zənginləşmə istiqamətində irəliləmişdir. Sintaktik əlaqələr, ismi və feili birləşmələr, sadə cümlələr, genişlənmiş sadə cümlələr, sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr müasir dildə olduğu kimidir. Sonralar, təbii olaraq, söz birləşməsi və cümlə modelləri zənginləşmiş, yönlük, yerlik, çıxışlıq halların qrammatik mənalı xeyli sabitləşmiş, feili tərkiblər inkişaf etmiş, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə modelləri və mətnin sintaktik-semantik bağlılığını təmin edən vasitə və üsullar çoxalmışdır”⁸

M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəlləri tədqiq edərkən biz bu mülahizənin bir daha şahidi olurur. Belə ki, bu atalar sözlərinin bəzilər günümüzdə olduğu kimi işlənir və demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramamışdır.

M.Kaşğarının əsərinin bu xüsusiyyətlərindən danışarkən R.Əsgər yazır: “Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan «Dədə Qorqud» dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan «Manas» dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it türk» əsəridir”⁹.

Umumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, «Dədə Qorqud» oğuz qrupuna, «Manas» qıpçaq qrupuna, «Qutadğu Bilig» karluq qrupuna məxsus və mənsubdur. «Divanü lüğət-it türk» isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə

⁸ Kazımov Q. Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. - Bakı: Təhsil, - 2003, - s.255

⁹ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - s.8

dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir” “Divanü lüğət-it türk” əsəri türk dilinin ortağ abidəsi olmaqla təkcə türk dilinin nümunəsi deyildir. “Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır”.¹⁰ “Divan”da bütün bu xüsusiyyətləri özündə ən çox əks etdirən isə heç şübhəsiz, atalar sözləri və məsəllərdir. Bu barədə M.Kaşğarının özü də söz açır və yazır: *“Kitabda türklərin dünya görüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə keçərək gəlmişdir”*¹¹.

Bu mənada tədqiqata cəlb olunan nümunələr öz aktuallığı ilə seçilir və bu nümunələrin özü və onların sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllər təşkil edir. Dissertasiyanın predmetini Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müstəqillik əldə edildikdən sonra ölkəmizdə dilçilik sahəsində bir sıra uğurlar əldə edilib ki, bunlardan biri də Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir. Məhz bu tərcümədən sonra əsrlər boyu türkoloji araşdırmaların mərkəzi olan Azərbaycanda da bu fundamental lüğətin araşdırılmasına dair ciddi əsərlər yazılmağa başlandı və nəticədə artıq bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Lakin qeyd etməliyik ki, bu tədqiqatlarda əsərin sintaktik xüsusiyyətləri

¹⁰ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - s.8

¹¹ Yenə orada, s.58

demək olar ki, nəzərə alınmamış və ya bu istiqamətdə nisbətən az iş görülmüşdür. Bu ensiklopedik əsərin leksik, morfoloji, onomastik sisteminə artıq bir neçə tədqiqat işi həsr olunmuşdur. Lakin bu əsər hələ onilliklər boyu tədqiq olunacaq və onun qrammatik xüsusiyyətlərinə onlarla tədqiqat işi həsr olunacaqdır.

Əsərdə işlənən atalar sözləri və məsəllər isə bu günə qədər, ümumiyyətlə, tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədqiqat işində məqsəd Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu məsələlərin araşdırılması baxımından qarşıda duran vəzifələr aşağıdakılardır:

–Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəlləri müəyyənləşdirmək;

–Əsərdə işlənən atalar sözləri və məsəllərdə söz birləşmələrini müəyyənləşdirmək;

–Əsərdə işlənən atalar sözləri və məsəllərdə söz birləşmələri və cümlələrdə işlənən sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirmək;

–Əsərdəki atalar sözləri və məsəllərdə işlənən sadə cümlələri və onların məna növlərini müəyyənləşdirmək;

Əsərdəki atalar sözləri və məsəllərdə işlənən mürəkkəb cümlələri və onların növlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları; Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli və tədqiqat predmetinin spesifikasiyası ilə müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar.

–Türk dillərinin tarixi sintaksisini araşdırmaq və onun inkişaf yolunu izləmək üçün Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində işlənən nümunələrin mühüm əhəmiyyəti vardır.

–Türk dillərinin tarixi sintaksisi türkologiyada həcm etibarı ilə ən az tədqiq olunan sahədir.

–Mahmud Kaşğarının əsərində işlənən nümunələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, ümumiyyətlə, türkoloji dilçilik üçün də mühüm faktların meydana çıxarılmasına şərait yarada bilər.

–Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlənən nümunələr subut edir ki, türk dillərinin tarixi inkişafında cümlə strukturu min illər

boyu demək olar ki, dəyişməmişdir. Bu isə sintaktik quruluşun stabilliyi ilə izah oluna bilər.

“Divan”da işlənən nümunələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin bir çoxu müasir türk dillərinin xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

“Divan”da mürəkkəb cümlə müasir türk dillərinə nisbətən az inkişaf etmiş, nümunələrdə işlənən cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlə formasındadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllər müəyyənləşdirilmiş və onların sintaktik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. İlk dəfə olaraq “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə qrammatik əlaqələr və onların ifadə vasitələri təhlil edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında cütlərkibli cümlələr şəklində olan atalar sözləri və məsəllər üstünlük təşkil edir. Belə atalar sözü və məsəllərdə, o dövrdə hələ bağlayıcılar inkişaf etmədiyindən, tabesiz mürəkkəb cümlələr, əsasən, intonasiya ilə bağlanır. Eləcə də təktərkibli cümlələr şəklində olan atalar sözləri və məsəllərdə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini, həmin cümlələr arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bununla yanaşı tədqiqatda tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətdə olur ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən əlamətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ümumtürkoloji baxımdan olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatda Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Bu isə tədqiqatçılara türk dillərinin tarixi sintaksisinin öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm materiallar verə bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən eyni zamanda ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində dil tarixi və türkologiya ilə bağlı fənlərin tədrisində əlavə vəsait kimi də istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda, seminarlarda məruzələr

edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 7 səhifə, I fəsil 40 səhifə, II fəsil 39 səhifə, III fəsil 39 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 10 səhifə, əlavə - 4 səhifə, Ümumi həcmi 140 səhifə, – 240 084 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan danışılır, işin aprobeasiyası və strukturu haqqında ətraflı məlumat verilir. Dissertasiyanın **birinci fəsl**i “**Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsələrdə söz birləşməsi və qrammatik əlaqələr**” adlanır. Birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. **Birinci yarımfəsil “Söz birləşmələri” adlanır.** Bu yarımfəsil də öz növbəsində iki yerə bölünür: isimi və feili birləşmələr.

Türk dillərində söz birləşmələrinin mühüm bir qismini ismi birləşmələr təşkil edir. N.Məmmədov yazır: “Qeyd olunduğu kimi, ismi birləşmələr onlarda olan əsas aparıcı sözlə, yəni ikinci tərəfdə işlənən sözlə müəyyənləşdirilir. Belə olduğu halda ismi söz birləşmələrində birinci tərəfdə işlənən söz və ya sözlərin hamısı nitq hissəsi ilə işlənməsindən asılı olmayaraq, ikinci tərəfdə işlənən söz ya isim ya da isimləşmiş (substantivləşmiş) söz olmalıdır”.¹²

¹² Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları.- Bakı: Maarif, -1971. -s.296

Lakin qeyd olunmalıdır ki, bəzi ismi birləşmələr vardır ki, onlardakı əsas tərəf sifətlə ifadə olunur, amma bu sözlər substantivləşmir. Məsələn, *əlləri bağlı, gözləri yaşlı* və s. Bu mənada, fikrimizcə, Q.Kazımovun bölgüsü daha məqsədəuyğundur. Belə ki, tanınmış dilçi alim ismi birləşmələrin substantivə və atributiv modellər əsasında formalaşdığını qeyd edir. İsmi birləşmələrin bir qismi substantiv, bir qismi atributiv model əsasında qurulur. Ona görə də ismi birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

a) İsmi birləşmələrin əksər modellərində əsas tərəf (baş söz, tabe edən tərəf) isimlərdən və isimləşmiş nitq hissələrindən (sifət, say və əvəzliliklərdən) ibarət olur. İsmi birləşmələrin bu növlərinə M.Kaşğarının əsərində də tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: *Kişi alası içtin, yılki alası taştın – Adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir.*¹³ *Oğlan suv tökər, uluğ yanı sınır – uşaq su tökər, böyüyün bir yanı inciyər.*¹⁴

b) ismi birləşmə modellərinin bir qisminə əsas tərəf sifətlərlə (sadə və ya *-lı, -li, -lu, -lü; -ıq, -ik, -uq, -ük* və s. şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur. Yuxarıdakı birləşmələrdən fərqli olaraq, bu cür birləşmələr *atributiv* birləşmələr adlandırılır. Məsələn, durna gözlü, gözləri bağlı, qapısı örtülü, ağzı açıq, qolları kəsik, hamıya məlum, dağlardan uca və s. Bu cür birləşmələr cümlə daxilində adverbiallaşa da bilər.

Türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt aslı tərəfin ifadə vasitələrinə görə də isimi birləşmələr təsnif olunur. Bu tip birləşməli biz M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gəlirik: Məsələn, *Başmasar boz kuş tutar, evəsər üzünq kuş tutar – ovçu bezməsə boz quş tutar, tələsməsə ağ quş tutar. Bir kərğa birlə kış gəlməz-bir gərğa ilə qış gəlməz.*¹⁵ və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri isə bu birləşmələrin ümumilik və mücərrədlik bildirməsidir.

¹³ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. –s.155

¹⁴ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - s.47

¹⁵ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. -s.51-52,159

Məsələn, Ata oğlu ataç toğar – *Oğul öz atasına çəkər.*¹⁶ Ər oğlu munqadhımas, it oğlu külərməs – *adəm oğlu əzabda qalmaz, it küçüyü ağnamaz*¹⁷ və s.

Üçüncü növ ismi birləşmələrə “Divan”dan aşağıdakı nümunələri misal gətirmək olar. Məsələn, *Anınq yüzinqə titinü baxsa bolmas – onun üzünə dik baxsa, olmaz (insan onun gözəlliyi ucbatından üzünə dik baxa bilməz).*¹⁸ və s.

Tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsuluna görə feili birləşmələr üç qrupa ayırır:

1. Koordinativ feili birləşmələr;
2. Yanaşma əlaqəli əlaqəli feili birləşmələr;
3. İdarə əlaqəli feili birləşmələr.

Asılı tərəfə görə də feili birləşmələri bir neçə qrupa bölür:

- a) asılı tərəfi adlardan ibarət olan feili birləşmələr;
- b) asılı tərəfi feillərdən ibarət olan feili birləşmələr;
- c) asılı tərəfi zərflərdən ibarət olan feili birləşmələr;
- ç) asılı tərəfi qoşmalı sözlərdən və birləşmələrdən ibarət olan feili birləşmələr;
- d) asılı tərəfi ismi və feili birləşmələrdən ibarət olan feili birləşmələr

Feili birləşmələr olduqca maraqlı olsa da M.Kaşğarinin əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə onlara az hallarda rast gəlinir. Bu da yəqin ki, o dövrdə bu tip birləşmələrin hələ formalaşma dövründə olduğunu göstərir. Bununla belə, divanda müəyyən nümunələrə də rast gəlmək olur. Məsələn, *Əlig tutğınca ot tut – kaş əl tutacağın yerdə od tutaydın (Zamin olmaq əvəzinə od, atəş tut, çünki insan zamin olduqdan sonra peşman olur).*

¹⁶ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. -s.51-52,159,- s.111

¹⁷ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - s.118

¹⁸ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. –s.166

Saçratğudın korkmuş quş kıyq yıl adhrı yığac üzə konmas – *tələdən qorxan quş qırx il haça ağac üstünə qonmaz.*¹⁹

İkinci yarımfəsil “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə qrammatik əlaqələr və onların ifadə vasitələri” adlanır. Sözlər də söz birləşməsi və cümlə daxilində bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı olur: *məna (semantik) cəhətdən; qrammatik (sintaktik) cəhətdən.* Başqa sözlə desək, söz birləşməsinə və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur. Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik (sintaktik) əlaqələr iki növə ayrılır: 1) *tabesizlik əlaqəsi; 2) tabelilik əlaqəsi.*

Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsində tərəflərdən biri digərinə tabe olmur, onu izah edib, aydınlaşdırmır. Məsələn, *Alp yağıda, alçaq çoğıda – alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar. Ərik irini yağlıq; Ərməgü başı kanlıq- Qoçağın dodağı yağlı; Tənbəlin başı qanlı.*²⁰

Tabelilik əlaqəsi. Qrammatik əlaqənin bu növünün dildəki rolu daha böyükdür. Cümlənin əsası bu əlaqə əsasında qurulur. Misallara diqqət edək: *Açıqlıq ər şəbük karımas –varlı adam tez qocalmaz. Çərig sıyumas –arxasız ər düşməni basa bilməz.*²¹ və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə sadə cümlə” adlanır. Bu fəsil öz növbəsində üç yarımfəsildən ibarətdir. **Birinci yarımfəsil “Sadə cümlə və onun əlamətləri”** adlanır. Hər bir dilin özünün daxili qanunlarına uyğun cümlə strukturu var. Flektiv dillərdən fərqli olaraq iltisqi dillərdə hal şəkilçiləri və feilin təsriflənən formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada Azərbaycan dili də istisna deyil. Dilimizin cümlə quruluşunda da biz bunu aydın şəkildə sezirik. Bunlar eyni zamanda cümləyə məxsus əsas əlamətlərin: predikativliyin, bitmə intonasiasının və modallığın ifadəsi üçün bir növ zəmin yaradır.

¹⁹ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - s.288-289,318

²⁰ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. –s.115, 138-139

²¹ Yenə orada, - s.203, 286

Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiasına malik olan bir səsle, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. Predikativlik, modallıq və intonasiya bitkinliyinin vəhdəti sözlərin və söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikri ifadə etməsini təmin edir. Belə ki, əgər predikativlik olmasa cümlə müəyyən fikir ifadə etmək xüsusiyyətini itirər. Predikativlik üçün zaman şəkilçilərinin, modallığın, şəxs sonluğunun mühüm əhəmiyyəti vardır. K.Abdullayev yazır: Predikativlik qədimə getdikcə güclənir. Cümlənin predikativ quruluşunun inkişafında üç mərhələ müəyyənləşdirilir: 1) Güclü, daha dəqiq desək eynigüclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən ilkin mərhələ; 2) Birindən başqa digər predikativ nöqtələrin zəifləməsilə, gücünü itirməsilə bağlı, perspektivdə vahid predikativ nöqtə təmayülünü hazırlayan eliminasiya prosesinin başladığı orta mərhələ; 3) Vahid, güclü predikativ nöqtənin formalaşdığı eliminasiya prosesinin başa çatdığı son mərhələ.²²

Ə.Rəcəblinin fikrincə, müasir türk dillərindən bir qisminə adlarla ifadə edilən xəbər üçüncü şəxsin təkində *-dır* xəbərlik şəkilçisindən istifadə edilir. Bəzi türk dillərində isə üçüncü şəxsə ismi xəbərin formalaşması, yəni xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi vacib deyil. Məsələn, müasir qırğız dilində ismi xəbər *-dır* şəkilçisi qəbul etmir; *Al bala* “O, oğlandır”. Qədim türk qəbilələrinin dilində də *-dır...* xəbərlik şəkilçisi mövcud olmamışdır və predikativlik üçüncü şəxsin təkində (qırğız dilində olduğu kimi) qrammatik göstərici (morfoloji əlamət) ilə yox, intonasiya bitkinliyi ilə ifadə edilmişdir. Biz bu xüsusiyyətlərə M.Kaşğarlının “Divani-lügət it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gələ bilərik. Məsələn: *Öküz adhakı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg – Öküz ayağı olmaqdan sa, buzov başı olmaq yaxşıdır.*²³ Verilən misallardan da göründüyü kimi, ismi xəbər *-dır* şəkilçisi qəbul etmədən də işləyə bilər. İntonasiyanın qrammatik sintezləşdirici funksiyası əsas etibarilə cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin ümumi melodik ahəng

²² Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. - Bakı: Marif, - 1998, - s.12

²³ Mahmud Kaşğari. “Divanü lügət-it-türk” [4 cildə] / tərc. edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. –s.130

əsasında birləşməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Cümlə bir və ya bir neçə sintaqma bölünə bilər. Hər hansı bir cümlənin ardıcıl şəkildə bir və ya bir neçə sintaqma bölünməsi intonasiyanın bölücü – “sintaqmlara bölmə” funksiyasını xarakterizə edir.

V.Vinoqradov intonasiyanın dörd əsas funksiyasını qeyd edir:

1. Qrammatik sintezləşdirici funksiya;
2. Sintaqmlara bölmə funksiyası;
3. Predikativlik funksiyası;
4. Modal – fərqləndirici funksiya.²⁴

Ümumiyyətlə, dilçilikdə bəzən yanlış olaraq intonasiya sırf fonetikanın tədqiq obyektinə kimi qeyd edilir və onun sintaksisdəki rolu azaldılır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, cümləni formalaşdıran əsas əlamətlərdən biri olan intonasiya sintaksis üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, cümlələr məhz məqsəd və intonasiyaya görə də müəyyən qruplara bölünür ki, bu bölgünün də əsas vasitələrindən biri intonasiyadır. İntonasiyanın bu xüsusiyyətləri mətn dilçiliyində və diskurs təlimində daha çox nəzərə alınır. *“Diskurs təlimində intonasiya daha geniş mənada başa düşülməlidir. İntonasiya diskursun formal-substansional təşkilinin əsas göstəricisidir. Diskurs səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlibini yaradır. Diskurs təhlilində həmişə diskursu təşkil edən elementlər, parçalar olur ki, onların başlanğıcı və sonu intonasiya əlamətləri ilə daha qabarıq ifadə olunur. Bu əlamətlərə tonun hərəkəti, tonun gücü (intensivliyi) və səslənmə zamanı (tempi) aiddir”*²⁵.

Dilçilik ədəbiyyatında məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin dörd növü qeyd edilir:

1. Nəqli cümlə; 2. Sual cümləsi; 3. Əmr cümləsi; 4. Nida cümləsi.

M.Kaşğarının “Divanın”da işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən cümlələr, əsasən, nəqli və əmr cümlələridir. Dissertasiyada cümlənin bütün növlərinə uyğun olaraq nümunələr verilmişdir.

²⁴ Виноградов В. В. Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М., Учпедгиз, - 1950, - с.91

²⁵ Veysəlli F.Y. Diskurs təliminə giriş. - Bakı: Təhsil NPM, - 2010, - s.68

Cümlənin formalaşmasında bir sıra amillər qeyd edilir ki, onlardan biri də modallıqdır. Çünki hər bir cümlədə fikrə hər hansı münasibət də mövcuddur. Doğrudur, bəzi cümlələrdə modallıq nisbətən zəif ola bilər. Bu barədə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında oxuyuruq: *“Bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən bir fikir ifadə edildiyindən, modallıq zəifləyir və özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir”*.²⁶ Qeyd olunmalıdır ki, predikativlik və intonasiya ilə müqayisədə türkoloji ədəbiyyatda modallığa nisbətən az yer ayrılır. Baxmayaraq ki, bəzi ədəbiyyatlarda modallıq bəzən yanlış olaraq daha geniş izah edilir və cümlənin sual, nəqli və əmr kimi növləri cümlənin məqsədinə və intonasiyasına görə deyil, modallığa görə növləri hesab edilir.²⁷ Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölünür. Obyektiv modallıqda modallıq cümlədə verilən məlumatla obyektiv reallıqla əlaqə, münasibətdir. Obyektiv reallıq daha çox feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunur, yəni cümlədə nədən danışılırsa müəyyən zaman kəsiyində onun reallığı düşünülür.

İkinci fəslin digər yarım fəslə “Sadə cümlənin növləri” adlanır. Cümlələr predikativ mərkəzin sayına görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Bir predikativ mərkəzi (mübtəda – xəbər) olan cümlələr sadə cümlələrdir. Bu tip cümlələr də müxtəlif struktur-semantik növlərə bölünür. Belə cümlələrin içərisində elə cümlələr var ki, yalnız bir cümlə üzvündən ibarət olur. Digər cümlələr isə qrammatik cəhətdən bir neçə cümlə üzvünə ayrılırlar. Cümlə üzvlərinin sayına görə sadə cümlələr iki yerə bölünür:

1. Üzvlənən sadə cümlələr;
2. Üzvlənməyən sadə cümlələr.

Cümlələrin əksəriyyəti üzvlənən cümlələrə aiddir. Üzvlənməyən sadə cümlələrə isə söz-cümlələr aiddir.

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələrin müxtəlif tipləri vardır. Cümlə üzvlərinin iştirakına görə belə cümlələr cümləqurucu və tərkibli olmaqla iki yerə bölünür.

²⁶ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A., Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. - Bakı; Şərq-Qərb, - 2007, - s.79

²⁷ Müasir Azərbaycan dili. Üç cild. III cild. - Bakı: Elm, - 1981, - s.146

Təktərkibli cümlələrin daha geniş tədqiqinə türk dillərində XX əsrin 40-cı illərindən sonra başlanmışdır. Mövcud əsərlərdə təktərkibli cümlə məsələsi ilə əlaqədar müəyyən müxtəlifliklərə rast gəlinir. Bu mübahisəli məqamlar qrammatika kitablarında belə ümumiləşdirilir.

1. Bəzi əsərlərdə təktərkibli cümlə xəbərin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilir.

2. Bir sıra əsərlərdə təktərkibli cümlələrin bəziləri (şəxssiz cümlə, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı cümlə) şəxsin qeyri-müəyyənliyinin dərəcəsinə, bəzisi (adlıq cümlə) məzmununa, bəzisi isə (söz-cümlə) formasına görə təsnif edilir. Belə bir bölgü əksər türkoloqlar tərəfindən qəbul edilir. Bir sıra dilçilərin bu prinsiplərə əsaslanaraq verdikləri bölgüləri nəzərdən keçirək. Bir sıra əsərlərdə təktərkibli cümlələr iki böyük qrupa ayrılır:

1) mübtəda əsasında formalaşanlar; 2) xəbər əsasında formalaşanlar. Cütlərkibli sadə cümlələrin özləri də müxtəlif cəhətdən təsnif edilir:

1. Baş üzvlərlə birgə cümlədə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edirsə bu cür cümlələr iki yerə bölünür:

- a) müxtəsər cümlələr.
- b) geniş cümlələr.

2. Baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin iştirakına görə də cütlərkibli sadə cümlələr iki qrupa bölünür:

- a) bütöv cümlələr.
- b) yarımçıq cümlələr.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında cütlərkibli cümlələr üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilli abidələrdə də bu özünü göstərir. Bu barədə danışarkən Ə. Tanrıverdi yazır: “Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində cütlərkibli cümlələr (baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulur) üstün mövqedə görünür, həm də əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Dəqiq desək, burada fərq daha çox xəbərin reallaşmasında iştirak edən şəxs sonluqlarında müşahidə olunur”.²⁸

²⁸ Tanrıverdi Ə. V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. - Bakı: Elm və təhsil, -2012, - s.425

Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir; daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olmuşdur: *Söz ağası – söz ağası. Qız yükü – duz yükü. Dağ yeri – duman yeri.*²⁹ Bu hallara biz M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gəlirik. Misallara diqqət edək. Məsələn, *Ər sözi bir, ədhər köki üç – kişi sözü bir olar, yəhər bağı üç.*³⁰, *Alp yağıda, alçak çoğıda – alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar.*³¹

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə “Cümlə üzvləri” adlanır. Cümlə ümumilikdə cümlə üzvləri vasitəsi ilə reallaşır, İstənilən cümlə bir və ya bir neçə sözdən ibarət olur və bu sözlərin bir qismi cümlənin qurulmasında müəyyən rola malik olur, digər bir qism sözlər isə cümlədə yalnız yardımçı rola malik olur. Leksik mənaya malik olan sözlər cümlə üzvü ola bilsələr də, leksik mənaya malik olmayan sözlər cümlədə yalnız köməkçi funksiya daşıyır və cümlə üzvü ola bilmirlər. Tədqiqata cəlb olunan M.Kaşğarının “Divan”ında da biz mübtədaların müxtəlif sözlərlə ifadəsinə rast gəlirik. Misallara diqqət edək: *Ağız yesə, göz uyadur – ağız yesə, göz utanar (Birinin hədiyyə və ya pulunu yeyib işini görməyən və utanan adam haqqında deyilir)*³² Müasir türk dillərində olduğu kimi, M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdəki sadə cümlələrdə feili xəbərlərin ismi xəbərlərə nisbətən daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Feili xəbərlə nümünələrə diqqət edək:

*Tülkü öz yiningə ürsə, udhuz bolur – Tülkü öz hininə hürsə, qotur olar.*³³

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin də geniş işləndiyinin şahidi olur:

²⁹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. - Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, - 1990, - s.316

³⁰ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - s.279

³¹ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - s.115

³² Yenə orada, - s.127

³³ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - s.13

Alğıl ögüt məndin, oğul, ərđən tilə; Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə – Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə; Boyda böyük alim olub biliyini payla (Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərđəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla).³⁴

Müasir türk dilində olduğu kimi tədqiqata cəlb olunan nümunələrdə də zərflilər, əsasən, zərflərlə ifadə olunur, amma digər nitq hissələri ilə ifadə olunan zərflilər də az deyil.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “Divanü lüğət-it türk” əsərində mürəkkəb cümlə problemləri və onun müəyyənləşməsi yolları” adlanır. Fəslin **birinci yarımfəslində** mürəkkəb cümlənin təşəkkülü və tarixi araşdırılır. Mürəkkəb cümlənin növləri dilin inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Mürəkkəb cümlənin təşəkkülü artıq dilin yüksək dövrünün məhsulu sayılır. Türk dillərində o cümlədən, Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin tarixindən danışarkən Q.Kazımov yazır: *“Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə strukturunun təşəkkül tarixi çox qədimdir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin böyük abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” sintaksisinin müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu ilə müqayisə göstərir ki, bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin, demək olar ki, hamısı “Dədə Qorqud”un dilində vardır. Keçən 500 ilə müddətində mürəkkəb cümlə modelləri səsleşmə və zənginleşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesinin nəticələri “Dastani-Əhməd Hərami”, “Mehri və Vəfa”, məsnəvilərinin, Həsənoğlunun, Qazi Bürhanəddinin, Yüsif Məddahın, Nəsiminin, Hamidinin, Hidayətin, Kışvərinin, Həbibinin, Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Qurbaninin, Sahib və Qövsü Təbrizilərin, Məsihinin, M.P.Vaqifin və b.-nin əsərlərində əks olunmuş, “Şühədanamə” kimi tərcümə əsərlərinin, “Şəhriyar” dastanı kimi dastanların dilində öz əksini tapmışdır”*.³⁵ Türk dillərində mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixindən danışarkən tədqiqatçılar bir çox dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də prosesin sadədən mürəkkəbə doğru

³⁴ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - s.124

³⁵ Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - s.12

inkişaf etdiyini qeyd edirlər. Bu proses yazılı abidələrin dilində daha aydın görünür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsələlərdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə nisbətən az işlənməsi bu nümunələrin yazılı dilə deyil, şifahi nitqə aid olmasıdır. Ə.Dəmirçizadə də bu məsələyə qayıdaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən mürəkkəb cümlələrin azlığını bununla izah edir. *“Əlbətdə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında sadə cümlələrin nisbətən çox, mürəkkəb cümlələrin isə az işlənməsi təkcə yuxarıda izah etdiyimiz qanuniyyətlə əlaqədar deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında sadə cümlələrin çox işlənməsi, eyni zamanda, bu əsərin bədii əsər – dastan – olamsı ilə də əlaqədardır. Belə əsərlər isə yazılı ədəbi dildə yox, məhz şifahi ədəbi dildə qurulmuş olur. Mürəkkəb cümlələrin sabitləşməsi və inkişafı isə daha çox yazılı ədəbi dil ilə bağlı olur. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, fasilə vurğu kimi yazılmayan vasitələr yazılı dildə bəzən müxtəlif morfemlərlə əvəz olunur, bu morfemlər isə cümlələr arasında əlaqə yaratmağa da xidmət edir və beləliklə də şifahi ədəbi dildə olmayan mürəkkəb cümlə növləri yazılı ədəbi dildə yaranır. Bütün bu səbəblərə görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində mürəkkəb cümlənin hərtərəfli inkişaf etmiş növlərinə rast gəlmək olmur”.*³⁶

Mürəkkəb cümlə ilə bağlı ayrıca tədqiqat aparan M.Vəliyeva isə Ə.Dəmirçizadə ilə razılaşırmı və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində mürəkkəb cümlələrin kifayət qədər işləndiyini qeyd edir. *“Sonrakı araşdırmalardan görəcəyik ki, dastanların dili rəngarəng mürəkkəb cümlə modelləri ilə zəngindir və ilkin müşahidə aparmış Ə.M.Dəmirçizadənin dediyi kimi o qədər də bəsit deyildi”*³⁷.

Fəslin **ikinci yarım fəslində** tabesiz mürəkkəb cümlələr tədqiqata cəlb olunur. Müasir türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismi tabesizlik bağlayıcıları və intonasiya, bir qismində isə təkcə tabesizlik intonasiyası ilə əlaqələninir. M.Kaşğari

³⁶ Dəmirçizadə Ə. M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. - Bakı: Elm, - 1999, - s.116

³⁷ Vəliyeva M. “Ə.M.Dəmirçizadə və “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində mürəkkəb cümlə məsələsi. Dilçilik məsələləri 1 (2), - Bakı, -2005, - s. 3

“Divan”ında işlənən atalar sözü və məsəllərdə, o dövrdə hələ bağlayıcılar inkişaf etmədiyindən, tabesiz mürəkkəb cümlələr, əsasən, intonasiya ilə bağlanır. Dilçilər tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası, habelə tabesiz bağlayıcılar və eyni zamanda intonasiya ilə bağlandığını qeyd edərək göstərirlər ki, “heç də hər cür məzmunə malik cümlələrin bu bağlayıcı vasitələrlə birləşdirilməsi tabesiz mürəkkəb cümlə yaratmaz. Tabesiz mürəkkəb cümlə məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələrin birləşməsidir. Buna görə də təktərkibli cümlələr arasındakı belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini, həmin cümlələr arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bununla birlikdə, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətdə olur ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən əlamətdir. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyətindən bəhs edərkən bu termindəki “tabesiz” sözünün lüğəvi mənasından çıxış etmək və bu mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlə şəklində işlətməyin mümkün olması kimi izah etmək məqsədəuyğun deyil; çünki mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələri müstəqil cümlələr kimi işlətdikdə əvvəlki vəziyyətdən fərqli olan keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Məsələn, Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas – *od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz*.³⁸ Təlim sözüg unsa bolmas, yalın kaya yıksa bolmas – *Çox söz anlaşılmaz, yalçın qaya yıxılmaz (insan dağdan yalçın qayanı yıxa bilməz, eləcə də çox sözü anlaya bilməz)*³⁹

Fəslin **üçüncü yarımfəsl** **“Tabeli mürəkkəb cümlə”** adlanır. M.Kaşğarinin əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllər şifahi nümunələr olduğundan, bağlayıcı vasitə demək olar ki, istifadə

³⁸ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - s.23

³⁹ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - s.25

olunmur və bu zaman intonasiyanın üzərinə böyük yük düşür. Tabeli mürəkkəb cümlədə intonasiyanın rolundan danışarkən Q.Kazımov yazır: “Baş və budaq cümlələr arasına *ki* bağlayıcısını əlavə etdikdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan fasilə *ki* bağlayıcısının tələffüzünə sərf olunur. Bu cür cümlələrdə *ki* bağlayıcısının düşmüş olduğu qeyd edilir. Əslində isə intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr ilkin və qədim formanın davamı olub, intonasiya və fasilənin bütün digər bağlayıcı vasitələrdən əvvəl mövcud olduğu və şifahi nitqdə öz böyük rolunu saxlamaqla davam etdiyini göstərir. Beləliklə, hər bir tabeli mürəkkəb cümlə bitkinlik intonasiyasına malik olur, lakin bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələr intonasiyanın bu təbii funksiyasından əlavə, ondan həm də tərkib hissələri əlaqələndirən vasitə kimi istifadə edir. Ona görə də bağlayıcı vasitələrə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlələrin də iki üsulla yarandığını qeyd etmək olar: 1) yalnız intonasiya ilə; 2) bağlayıcı vasitələr (bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi, modal söz, ədat və s.) və intonasiya ilə”.⁴⁰

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə olan tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha kasaddır və bu da yəqin ki, bu nümunələrin daha çox şifahi nitqə aid olması ilə bağlıdır. Bununla belə az da olsa bu nümunələrdə tabeli mürəkkəb cümlənin bir neçə növünə rast gəlirik. Məsələn, *Kiminq bilə kaş bolsa, yaşın yakmas-kimin üstündə qaş olsa, ana şimşək toxunmaz* cümləsində bağlayıcı söz olan *kimin* bağlayıcı sözü işlənmişdir. Maraqlı cəhət isə bu cümlədə qarşılıq sözün işlənməməsidir. Bu cümlə mübtədə budaq cümləsinə nümunə ola bilər. Bu tip cümlələrin dilimizdəki tarixindən danışarkən Q.Kazımov yazır: “*Bu dövrün ədəbi dilində mübtədə budaq cümləsinin bağlayıcı sözlə baş cümləyə bağlanın tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənərək, ona bir sıra bağlayıcı sözlərlə bağlanmışdır. Baş cümlədə əvvəllər qarşılıq bildirən ol, tədricən o sözü işlənmişdir. Bunlar olmadıqda təəvvür edilir*”.⁴¹

⁴⁰ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - s.317

⁴¹ Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - s.25

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, tədqiq olunan nümunələrdə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə daha çox rast gəlinir. Şərt budaq cümlələri cümlənin məzmunu ilə bütövlükdə bağlı olur və hər hansı bir üzvü konkret olaraq izah etmir. Q.Kazımov şərt budaq cümlələrini iki yerə bölmür: 1. sintetik şərt budaq cümlələri; 2 analitik şərt budaq cümlələri. Sintetik şərt budaq cümlələrində budaq cümlə baş cümləyə şərt şəkilçisi –*sa*, –*sə* ilə bağlanır. Bu tip cümlələr M.Kaşğarinin əsərində də çox geniş şəkildə işlənir. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, biz bu nümunələrdə həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tarixi inkişafını görə bilərik. Yəni bəzi cümlələr bir özəyə malik olduğuna görə hələ tam mürəkkəb cümləyə keçməmiş və həmcins üzvlü sadə cümlə kimi işlənmişdir. Misallara diqqət edək: Yazın katıqlansa, kışın səvnür – *yayada çalışan, qışda sevinər*.⁴² Şərt budaq cümlələrinə aid nümunələrə baxaq. Məsələn: Tülkü öz yinigə ürsə, udhur bolur – *tülkü öz hininə hürsə, qotur olar. Kolan kuduğka tüşsə, kur baka ayğur bolur – qulan, çöl eşşəyi quyuya düşsə,(quyunun sahibi) qurbağa ayğır olar. Suv berməskə, süt ber – su verməyənə, süd ver (sənə su verməyən adama süd ver), Yazıda böri ulısa, əvdə it bağrı tartışur – çöldə qurd ulasa, evdə qurda acıyan köpəyin bağrı sızlar, Atası-anası açıq alnula yesə, oğlu-kızı tışi kamar – ata-anası turş alma yesə, oğlunun-qızının diş qamaşar*.⁴³ M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi də qarşılaşdırma budaq cümlələridir. “*Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir və ya biri digərinə güzəştə gedir*”.⁴⁴ Misallara diqqət edək: Küç eldin kirsə, törü tünqlüktən çıxar – *zorakılıq qapıdan girsə, törə bacadan çıxar (Zülm evin qapısından girsə, ədalət və insaf bacadan çıxar)*. Aslan kökrəsə, at adhakı tuşalır – *aslan kükrəsə, at ayağı dolaşar*. Əvliq

⁴² Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - s.159

⁴³ Yenə orada, - s.13,136, 238, 250

⁴⁴ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - s.397

todhğursa, közi yoka bolur – *ev sahibi qonağı doyursa, gözü yola dikilər.*⁴⁵

M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə biz eyni zamanda az da olsa qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə də rast gələ bilərik. Məsələn, *Anası tevlük, yavka yapar, oğlu tətik, koşa kapar – anası bicliklə lavaşı nazik, incə yapar, oğlu isə tətik, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar (anası uşağı aldatmaq üçün bicliklə çörəyi incə yapar, uşaq isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar).*⁴⁶

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Türk dillərinin tarixi sintaksisi digər sahələrlə müqayisədə nisbətən az tədqiq olunmuşdur. Bu mənada M.Kaşğarının “Divanu lüğət-it-türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. Tədqiqat göstərir ki, yüz illər keçsə də türk dillərinin sintaktik quruluşunda kordinal dəyişikliklər baş verməmiş, qrammatik quruluş sabit və stabil qalmışdır.

3. “Divan”dakı atalar sözləri və məsəllərdə işlənən söz birləşmələrinin əksəriyyəti ismi birləşmələrdir. Lakin az da olsa feili birləşmələrə rast gəlinir. İsmi birləşmələrin feili birləşmələrə nisbətən çox olması isə yəqin ki, nümunələrin daha çox xalq danışığı dilini əks etdirən atalar sözləri və məsəllərlə bağlı olması ilə əlaqədardır.

4. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilindəki sintaktik əlaqə formaları min illər boyu demək olar ki, dəyişməmişdir. M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə biz bunun bir daha şahidi oluruq. Bu birləşmələrdə də müasir dilimizdə olduğu kimi, sintaktik əlaqələrin iki forması

⁴⁵ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - s.46,167,190

⁴⁶ Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə] / tərc.ədən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - s.36

var: 1. Tabesizlik; 2. Tabelilik. Tabelilik əlaqəsi isə üç yea bölünür: 1. Yanaşma; 2. İdarə; 3. Uzlaşma.

5. Sadə cümlənin formalaşmasında modallıq, predikativlik və intonasiya mühüm rol oynasa da, predikativlik daha çox özünü göstərir.

6. Qədim türk qəbilələrinin dilində *-dır* xəbərlilik şəkilçisi mövcud olmaması dilçilikdə qəbul olunmuş faktdır. Bəzi müasir türk dillərində, məsələn, müasir qırğız dilində üçüncü şəxsdə ismi xəbərin formalaşması, yəni xəbərlilik şəkilçisi qəbul etməsi vacib deyil. Tədqiqata cəlb olunmuş nümunələrdə də bəzən predikativlik üçüncü şəxsin təkində morfoloji əlamət ilə deyil, intonasiya bitkinliyi ilə ifadə edilir.

7. M.Kaşğarının “Divanın”da işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən cümlələr, əsasən, nəqli və əmr cümlələridir.

8. M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə dialoq xarakterli mətnlərin olmadığı üçün burada üzlənməyən cümlələrə - söz cümlələrə rast gəlinmir.

9. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə cütlərkibli cümlələr üstünlük təşkil etsə də təkterkibli cümlələrə də rast gəlinir.

10. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə cümlə üzləri müasir türk dillərində olduğu kimi, müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

11. M.Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərdə mürəkkəb cümlələr sadə cümləyə nisbətən az işlənmişdir, səbəb isə bu nümunələrin yazılı dilə deyil, şifahi nitqə aid olmasıdır.

12. “Divan”da mürəkkəb cümlələr az işlənsə də onların hər iki növünə rast gəlinir.

13. Sadə cümlədən mürəkkəb cümləyə gedən yolda sadə cümlələr adətən sadə şəkildə birləşməklə, yəni intonasiya yolu ilə ⁴⁷yaranır. Burada diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, tədqiqata cəlb olunan cümlələrdə bağlayıcılara demək olar ki,

rast gəlinmir və həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız işlənir.

14. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə olan tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha kasaddır və bu da yəqin ki, bu nümunələrin daha çox şifahi nitqə aid olması ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Mahmud Kaşğari müqayisəli dilçiliyin banisi kimi // Tədqiqlər, № 2, - Bakı, - 2014. -s.162-166

2. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənmiş atalar sözləri və məsəllərdə qrammatik əlaqələr // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, №1, - Bakı, -2015. -s.28-32

3. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində atalar sözləri və zərb məsəllərdə işlənən ismi birləşmələr // Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 11, № 3, -Sumqayıt, -2015. - s. 24-29

4. Simple Sentences Proverbs and Sayings in the Kashgari Mahmud Work “Divani lyugat-It turk” // Вѣстник, Филологични науки, выпуск № 1, - 2016. - s. 55-62

5. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənmiş atalar sözləri və məsəllərdə tabeli mürəkkəb cümlə. // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1,- Bakı,- 2016. - s. 90-94

6. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənmiş atalar sözlərində cümlənin baş üzvləri. // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Sumqayıt, -2016. -s.194-195

7. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənmiş atalar sözləri və məsəllərdə sadə cümlələr. // III Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumun Materialları. - Şamaxı, -2017. -s.389-394

8. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənmiş atalar sözləri və məsəllərdə tabesiz mürəkkəb cümlə // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, “Gənc tədqiqatçı” elmi-praktiki jurnal. IV cild, №1, - Bakı, - 2018. - s.241-248

9. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” eserinde “Birləşik cümlə problemləri və onun belirlənməsi yolları”// Uluslararası Kültür və Bilim Kongresi. - Ankara, - 2018. -s.371-375

10. “Türk dillərinin tarixi sözdizimi” // - Bakı Avrasiya Universiteti. Yeni Türkiyə 107, Azərbaycan özəl sayı, - 2019. - s.7-11

11. Divanü lüğət-it türk əsərindəki atalar sözləri və məsəllərdə predikativlik, modallıq, intonasiya. // Azərbaycan dili və Ədəbiyyat tədrisi 3-4, - Bakı, - 2019. - s.142-149

12. Türk dillərinin tarixi sintaksisi // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda III respublika elmi konfransın materialları. 30 aprel, - 2021. - s.71-74

Dissertasiyanın müdafiəsi “08” oktyabr 2021 - ci il tarixdə saat 11⁰⁰ -da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “07” sentyabr 2021- ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.09.2021

Kağızın formatı: 60×84 16\1

Həcm: 39879

Tiraj: 100

